

2. Nesir

Nurettin Demir

Emine Yılmaz

UYGURLAR, 744'te Basmilları yenilgiye uğratıp, 745 yılında, daha sonra *Kutlug Bilge Kül Kagan* ünvanını alacak olan Kutlug Boyla (sal.744-747) önderliğinde, II. Doğu Türk Kağanlığı'na son vererek bozkırların yeni hâkimi olurlar. Kaynaklarda Uygurların bu yıllarda tarih sahnesine çıktıkları kabul edilir.

Ancak bu tarihten önce Uygurların Çinliler, Göktürkler ve bölgedeki diğer boylarla güç mücadelesi içinde geçirdikleri 150 yıllık süre için de Çin kaynaklarında bilgi bulunmaktadır (bk. Golden 2002: 128).

Uygur Bozkır Kağanlığı'nın sınırları Altay dağlarına, doğuda Tanrı Dağları'ndaki Karluk topraklarına kadar uzanıyordu. Başkentleri Ordu-Balık'tı (Kara Balgasun). Her anlamda Göktürk geleneğinin taşıyıcısı durumunda olan Uygur Bozkır Kağanlığı, kurucuları Kutlug Bilge Kül Kağan'ın oğlu Bayan Çor (ŞMoyun Çor, sal. 747-759) zamanında çevredeki pek çok boyu kendi birliği içine katmıştır. Ötüken'de oturan ve kervan yollarının kontrolünü elinde tutan Uygurlar, ticareti öğrenmiş, yavaş yavaş yerleşik hayata geçmiş, Çinlilerle iyi ilişkiler kurmuşlardır.

762 tarihinde, Çin hükümdarı Taitsung iç ayaklanma nedeniyle Uygurlardan yardım istemiş; Bayan Çor'un halefi Böğü Kağan (759-780), Uygur ordusuyla birlikte isyancıların elinde bulunan Çin'in başkenti Ç'ang-an'a ve yine önemli bir şehir olan Lo-yang'a yürümüş, isyanı bastırdıktan sonra tekrar bozkıra çekilmiştir. Böğü Kağan'ın bu seferi Sogdca-Türkçe yazılmış olan Sevrey yazıtında anlatılmıştır (aşağıya bk.). Bu seferin Uygurlar için, askeri sonuçlarından çok kültürel sonuçları önemli olmuştur. Sefer sırasında Çin'deki Sogd kolonisinden Maniheizmi öğrenmiş olan Böğü Kağan'ın, bozkıra dönerken Sogd misyonerleri beraberinde getirdiği veya geri döndükten sonra onları ülkesine çağırdığı Çin kaynaklarında belirtilir. 762 yılında Böğü Kağan'ın huzuruna çıkmış olan misyonerler, kaganın Maniheizmi resmi din

olarak kabulünü sağladılar. Misyonerlerin Böğü Kağan'ı tkna çabaları *Kara Balgasun* yazıtında ayrıntılı olarak anlatılmıştır (Orkun 1987: 223-246; Gabain 1964: 212; Ş. Tekin 1976: 14-15).

Canlıların ölümünü yasaklayan bir dinin kabulü ile, göçebe Uygurların Ötüken'de varlıklarını sürdürmelerini sağlayan gücün de zayıflayacağı açıktı. Ayrıca Uygurlar ve Çinliler arasında evliliklerin artması şehir hayatına geçişi hızlandırmış, bu arada Çin'le olan ticari ilişkiler de artmıştır. Özellikle 765'ten sonra bazı Uygurlar, Çin ekonomisinde önemli yerlere ulaşmışlardır. Bu arada Maniheizmin bir etkisi olarak Uygur siyaseti üzerinde Sogdların da söz sahibi olduğunu belirtmek gerekir (Golden 2002: 123).

Böğü Kağan'ın 780'de öldürülmesinden sonra tahta geçen Alp Kutlug Bilge Kagan (sal. 780-789), kendi döneminde Hristiyan ruhani reisi 1. Timotheus'tan ülkesine bir papaz gönderilmesini ister. Bu, Uygur Bozkır Kağanlığı'nda Maniheizm ve Budizm yanında Hristiyanlığın da benimsendiğinin işareti kabul edilir.

Sekizinci yüzyılın sonlarında Uygurlar, Karluklar ve Tibetlilerle savaşarak yavaş yavaş Doğu Türkistan'da, Tarım bölgesindeki şehirlere yerleşmeye ve göçebelikten kopmaya başlamışlardır. 9. yüzyılın başında Koço, Solmi (Karaşehir) ve Beşbalık kentleri artık Uygurların elindeydi. Uygurlar Tarım bölgesinde güçlenirken bozkırdaki anayurtlarında, başkentleri Ordubalık'ta kuzeyden gelen Kırgız tehlikesi ile karşı karşıya idiler. Nitekim 840 yılında şehrin önüne gelen yüz bin Kırgız atlısına çok da fazla direnmeden egemenliklerini teslim etmiş (bk. Golden 2002: 133), güney ve güney-batıya çekilmişlerdir.

Yenilgiden sonra Kançu eyaletindeki Kansu'ya yerleşerek küçük bir devlet kuran Uygurların bir kolu, önce Kitanların hakimiyeti altına girmiş, 1028 yılında da Tangutlar tarafından ortadan kaldırılmışlardır. Aşağıda ayrıntılı olarak söz edilmiş olan Bin Buda Mağaraları'ndaki binlerce yazma eseri, Budist rahipler Tangutlardan kaçmadan önce saklamışlar ve mağaranın ağızını duvarla örmüşlerdi. Bu Uygurların devamı olan ve Sarı Uygurlar olarak bilinen küçük bir Budist grup, günümüzde Kansu eyaletinde yaşamaktadır. Bunların Moğolca'yı benimsemiş olan bir bölümü de Şıra Yuğur olarak adlandırılır. Tibetçe konuşan Uygur kökenli toplulukların varlığı da bilinmektedir.

Kırgız yenilgisi üzerine, Uygurların Ötüken'den Doğu Türkistan'daki Tarım bölgesine çekilen kolu ise Milat sıralarından itibaren pek çok kültürün kaynaştığı Koço'da (Turfan) 840 yılında bir devlet kurmuştur. 1206 yılına kadar varlığını sürdürmüş olan bu devlet, siyasi anlamda değilse de kültürel anlamda önemli bir merkez olmuştur. Yaklaşık dört yüzyıllık egemenlikleri süresince Uygurlar, Sogd alfabesinden gelişmiş Uygur yazısını, Sogd alfabesini, Brahmi ve Tibet alfabelerini kullanarak, önce Sogdca, Sanskritçe ve Toharcadan, sonra da ağırlıklı olarak Çince ve Tibetçeden, Maniheizme, Budizme ve daha az sayıda olmak üzere Hristiyanlığa ilişkin metinleri kendi dillerine çevirmişler, dini çeviriye dayalı zengin bir edebî gelenek oluşturmuşlardır.

Kuzeyden geçen ipek yolunun batı bölümünden Kuça'ya kadar olan bölgede ticaretle uğraşan Sogdlar, Kuça'dan Koço'ya kadar da Toharlar oturuyordu. Bu şehirlerde beylikler ve koloniler halinde yaşayan bu boylar genelde Budizme bağlıydılar. Maniheizme ve Hristiyanlığa bağlı boylar azdı. Budizm özellikle Milat sıralarında, Hindistan'daki Kuşan devletinde altın çağını yaşıyordu.

Hindistan'da yaratılan ve ipek yollarını izleyerek Doğu Türkistan'a ulaşan, Hint ve Yunan etkileri taşıyan kültür ve Budizm, bu bölgede Sogdlar, Toharlar ve Çinliler tarafından geliştirilmişti. Uygurlar bölgeye geldiklerinde bu gelişmiş medeniyetle karşılaşmışlardı. Budizm, Mahayana "büyük sal" (kuzey) ve Hinayana "küçük sal" (güney) olmak üzere her iki büyük mezhebiyle bölgede en yaygın inanç sistemi idi. Budizme göre bu dünya acılarla dolu bir ırmaktır. Hinayana mezhebine göre herkes tek başına sala binerek karşı kıyıya (Nirvana) geçer. Bunlar rahip veya rahibedirler. Mahayana mezhebinde ise canlı varlıklara karşı büyük bir acıma duyulur ve elde ettiği Nirvana'dan vazgeçen *bodhisatva*, canlı varlıkları salına doldurur, karşı kıyıya geçirir ve en son varlık da kurtulmadan Nirvana'yı kabul edemeyeceğine yemin eder (Ş. Tekin 1976: 21).

Uygurca metinlerin büyük bir bölümünü ilgilendiren Budizmin, Uygurlardan önce, I. Doğu Türk Kağanlığı döneminde, Türkler arasında benimsendiği. Bumin Kağan'ın oğlu Muhan Kağan'ın (sal. 553-572) inançlı biri olduğu, diğer oğlu T'o-po'nun da (sal. 572-581) kendi döneminde Budizmin yayılması için çaba sarf ettiği biliniyor. Uygurların Budizmle tanışmasının 7. yüzyılda gerçekleştiğine (bk. Ş. Tekin 1976: 9; Gabain 1959: 212), *P'u-sa* adlı beylerinin Burkancı veya bu dinin koruyucusu olduğuna ve Budizmin daha o dönemde Uygurlar arasında bilindiğine dair bilgiler vardır (Ş. Tekin 1976: 9, 24). Uygur Bozkır Kağanlığı'nda, 762'de Maniheizm devlet dini olarak kabul edildiğinde, Uygurlar arasında Budizmin yaygın olduğu Uygurca bir yazıttan anlaşılmaktadır (Orkun 1987: 223-246). Uygur Bozkır Kağanlığı'nın 840 yılında Kırgızlar tarafından ortadan kaldırılmasından sonra, Mani dini varlığını sürdürse bile, Uygurlar büyük ölçüde Budizme dönmüşlerdir. Kansu'da küçük bir devlet kurmuş olan Uygurlar arasında bu inanç uzun süre varlığını korumuştur (Ş. Tekin 1976: 18-25; Tezcan 1978: 285-289; Elverskog 1997: 6-12).

UYGURCA metinler, 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başında, Doğu Türkistan'a yapılan keşif gezileri ile ortaya çıkarılmıştır. İlk büyük keşif, arkeolog A. Stein başkanlığındaki İngiliz araştırma heyetine aittir. Çin'in Kansu eyaletindeki Dunhuang (Şa-çou) şehrinin 20 km. güneydoğusunda Bin Buda Mağaraları adıyla bilinen beş yüz kadar mağara vardır. Bu mağaralar Budist keşifler tarafından yüzyıllarca tapınak ve konut olarak kullanılmıştır. 1028 yılında Kansu Uygur devleti Tangut tehlikesiyle karşılaşınca, mağaralardaki Budist rahipler bölgeyi terketmeden önce, yüzyıllar boyunca birikmiş olan kırk bin civarında el yazması, resim, işleme ve benzerini 17 numaralı mağarada toplama-

mış, mağaranın ağzına bir duvar örümüşlerdir. 1900 yılında mağaraların onarım ve bakımını yapan Çinli bir rahip, duvarı ve içindeki yazmaları görmüş, haber o sırada bölgede bulunan A. Stein'a ulaşmıştır. Rahibi ikna eden A. Stein, farklı dillerde 11.000 kadar yazma eseri Londra'ya, British Library'ye göndermiştir. Aralarında *Sekiz Yügmek*, *İrk Bitig*, *Huastuanift* gibi önemli Uygurca metinlerin de bulunduğu yazmalar bugün aynı kütüphanede Stein koleksiyonunda saklanmaktadır. Onun ardından Almanlar, 1902-1914 yılları arasında, A. Grünwedel ve A. von Le Coq başkanlığında düzenledikleri dört keşif gezisi ile başka Uygurca yazmalar bulmuşlardır. Almanların elde ettiği yazmaların büyük bir bölümü bugün Berlin'dedir.

Keşiften haberdar olan ve 1908 Mart ayında Bin Buda Mağaraları'na ulaşan Fransız Sinolog P. Pelliot, A. Stein'den arta kalan yazmalardan yedi bin kadarını seçip Paris'e göndermiştir. *Kalyānamkara* ve *Pāpamkara* öyküsünün de aralarında bulunduğu bu yazmalar daha sonra Bibliothèque Nationale'de Pelliot Koleksiyonu'nu oluşturmuştur. Kont K. Otani başkanlığındaki bir Japon heyeti de Dunhuang'a gelerek birkaç yüz Çince ve Tibetçe yazmayı Kyoto'daki Ryūkoku Üniversitesi kitaplığına konulmak üzere götürmüştür. Geç de olsa duruma el koyan Çin İmparatorluk hükümeti, 1911'de on bin kadar yazma eseri Pekin'de bulunan Ulusal Kitaplık'ta korumaya almıştır. Dunhuang'a son ulaşanlar Ruslar olmuş, Rus Hindologlarından Serge d'Oldenburg birinci dünya savaşı başlarında adı geçen mağaralar ve diğer yerlerden topladığı, çoğu Çince ve Tibetçe on bine yakın yazmayı Petersburg'a götürmüştür. W. Radloff, S. Ye. Malov gibi Rus araştırmacıların Turfan, Urumçi ve Dunhuang'da buldukları yazmalar, Petersburg Asya müzesinde saklanmaktadır. İsveçli S. Hedin'in İç Moğolistan ve Doğu Türkistan'da elde etmiş olduğu yazmalar Stockholm Etnoğrafya müzesindedir. C. Mannerheim'in Asya gezilerinden getirmiş olduğu 65 Uygurca parça Helsinki Üniversitesi kütüphanesindedir.

Japonya'nın Nara şehrindeki Tenri kütüphanesinde, Fujii Yürinkan müzesinde, Nakamura Fusetsu koleksiyonunda da Uygurca metinler vardır. Son olarak İstanbul Üniversitesi kitaplığında 28 parça, Ankara Etnoğrafya müzesinde de 5 yaprak bulunduğunu eklemek gerekir (T. Tekin 2004a: 289-292; Tezcan 1984: 126-131).

Söz konusu 17 numaralı mağarada bulunan Uygurca el yazmaları elli kadardır. Bunlardan biri Mani yazısıyla, iki veya üç tanesi Tibet, dört tanesi Run, geri kalanları da Soğd kökenli Uygur yazısı ile yazılmıştır.

Doğu Türkistan'dan derlenen yazmalar üzerindeki çalışmalar, Rusya'da W. Radloff'un çevirileri ile başlamış, S. Ye. Malov tarafından sürdürülmüştür. 1908'de F. W. K. Müller'in Almanya'da hayata geçirdiği dört ciltlik *Uigurica* dizisi ise 1931'de A. von Gabain tarafından tamamlanmıştır. Ayrıca A. von Le Coq 1911'de Uygur Mani metinlerini içine alan *Türkische Manichaica aus Chotscho* adlı diziyi başlatmıştır. Uygurca metinler, R. B. Arat, W. Bang, A. von Gabain, Ş. Tekin, K. Röhrborn, Peter Zieme ve başka araştırmacılar tarafın-

dan *Türkische Turfan Texte* dizisi başta olmak üzere çeşitli yerlerde yayımlanmıştır. Paris'teki koleksiyon üzerinde ilk çalışmalar, P. Pelliot ve Cl. Huart tarafından yapılmış, daha sonra J. Hamilton ve diğer araştırmacılar tarafından sürdürülmüştür. Aradan geçen sürede Uygur metinleri hakkında çok sayıda yayın yapılmıştır (genel kaynakça için bk. Adam Laut-Weiss 2000; Laut 2002a ve Elverskog 1997).

Eski Uygurcayla yazılmış olan mensur eserlerin edebî değerinin ne olduğu konusunda monografik bir çalışma henüz yapılmamıştır. Dönemle ilgili yayınların büyük bir bölümü, metin yayınları ve metin yayınlarıyla ilgili sorunları inceleyen filolojik çalışmalardır. Yayınlarda Uygur edebiyatı veya batı dillerinde Uygurca eserler için kullanılan "literatür" vb. terimler de daha çok, bu dönemde yazılmış her türlü metni ifade etmek için kullanılır.

Mevcut malzemeyi edebî açıdan ele alan ilk ve önemli değerlendirme, dönemin metinlerinin ortaya çıkmasında büyük emeği geçen Gabain'e aittir (1964). Daha sonra Ş. Tekin (1965), Tezcan (1978, 1984), Scharlipp (1980, 1992: 113-131) ve Ölmez (1997) gibi araştırmacılar da Uygur edebiyatı üzerinde durmuşlardır. Son olarak Elverskog, Budist Uygur edebiyatı metinlerini ele alan bir kitap yayımlamıştır (1997). Adı geçen yayında araştırmaların tarihçesi, eserlerle ilgili bilgi ve ayrıntılı kaynakça verilmektedir.

Hukuk belgeleri, tıp metinleri, mektuplar, fal kitapları gibi küçük parçalardan oluşan din dışı metinleri bir tarafa bırakacak olursak, büyük çaplı eserler Çince'den, Sanskritçeden, Tibetçeden, Küsen/Küşen dilinden, Tohri dilinden (her ikisi de kaynaklarda Toharca ile bir tutulur) ve Soğdca'dan dinî içerikli çevirilerdir. Ancak çeviriler yapılırken iyi anlaşılmayan bölümler açıklanmış, notlar eklenmiş, metinler genişletilmiştir. Bu arada kimi çevirilerin, değişik dillerdeki versiyonların karşılaştırılmasıyla yapıldığı yönünde bilgilere de rastlanmaktadır (bk. Gabain 1961: 71).

Metinlerde çeşitli anlatılara yer verilir. Bunun dinî bir konuyu açıklamak, ibret vermek gibi didaktik amaçları vardır. Bu nedenle çoğu durumda sanat değeri olan metinlerden söz etmek pek de kolay değildir. Ayrıca, çoğu çeviriden ibaret olduğu için, bağımsız bir Uygur edebî nesrinin olup olmadığı da başka bir araştırmada daha ayrıntılı ele alınması gereken bir konudur. Ancak yine de bu metinlerde alliterasyon, paralellikler, tezatlar, tekrarlar, kimi metinlerin anlatılması sırasında resimlerin kullanılmış olması veya metinlerin bir bölümünün müzik eşliğinde okunmuş/anlatılmış olma ihtimali, en açık izlerine *Maitrisimil*'te rastlandığı düşünülen dramlaşma eğilimi gibi günümüz edebî metinlerinin kurgulanmasında da önemli sayılan edebî öğelere rastlanmaktadır. Ancak metinleri bu açıdan değerlendirecek bir çalışma henüz araştırmacıyı beklemektedir.

Uygur dönemi metinleriyle ilgili genel bir bilgi olarak, Uygurların sahip olduğu dil bilince ve Budist terminolojiyi karşılamada gösterdikleri başarıya da işaret edilmelidir. Uygurlar dinî terimlerin pek azını olduğu gibi almışlar, çoğu

ıçın Türkçe kök ve eklerle veya birleştirme yoluyla birçok karşılık türetmişlerdir: *kirtgün* "ıman" Skr. *dharma*, *uç agılık nom* "uç hazine" Skr. *tripitaka*, *nom bitig* "şeriat kitabı" Skr. *sudur*, *biligsiz bilig* "bilmemeklik" Skr. *akidyā*, *bilig kö-nül* "akıl, mantık" Skr. *viyāna* (Caferoğlu 1984: 158, Ercilasun 2004: 86).

Uygurca metinlerin yazıldığı alfabeler Uygurların etkilendikleri kültürlerle paralel olarak çeşitlilik gösterir. Bu alfabelerin bir bölümü Sami (Süryani) yazı sisteminin Soğd türlerinden (Manihey, Hristiyan vb.) geliştirilmiştir. Diğer bir kaynak Toharlar aracılığıyla gelen Hint-Brahmi yazısıdır. Ayrıca Runik alfabe ile Tibet alfabesi de kullanılmıştır.

Uygur bozkır kağanlığı dönemi nesri

Uygur Bozkır Kağanlığı'nın üçüncü hükümdarı olan Böğü Kağan'ın 762'de Maniheizmi devlet dini olarak kabul edişini anlatan Uygurca metin, Maniheizm Uygur nesrinin en eski ve en önemli örneklerinden sayılmaktadır. Metinde, Soğd misyonerlerin hükümdarı ikna etmek için, eğer Mani dinini kabul etmezse ülkede huzursuzluklar ve felaketler olacağını söyledikleri, Böğü Kağan'ın da halkını Mani dininin sadık inançlıları yapmak için gösterdiği çaba anlatılır. Uygur alfabesiyle yazılmış dört sayfalık bu metin Türkçe Turfan metinlerinin ikincisi olarak yayımlanmıştır (Bang-Gabain 1929b; Çağatay 1977: 13-18). Metinde kullanılan konuşma üslubu dikkat çekicidir.

Söz konusu metnin hem türü hem de orijinal olup olmadığı konusunda görüş birliği yoktur. Çağatay'a göre bir mektup mu, edebî bir parça mı, yoksa dinî içerikli bir genelge mi olduğu belirsizdir (1977: 13). Ş. Tekin ve S. Tezcan, metnin orijinallliği konusunda neredeyse zıt iki görüş öne sürmüşlerdir. Ş. Tekin, metnin aslının Soğdca veya Çince olabileceğini, orijinal olma ihtimalinin az olduğunu belirtirken (1962: 8), Tezcan, metin için "her hâlde tercüme olmayan ilk eserlerden birinin parçasıdır" ifadesini kullanmıştır (1984: 128).

Uygur Bozkır Kağanlığı'nın kuruluşundan kısa bir süre sonra (762'de) Maniheizmin kabul edilmiş olması nedeniyle, Doğu Türkistan'da, Turfan ve Dunhuang'da bulunmuş olan Maniheizm el yazmalarının Moğolistan'da iken yazılıp, Uygurların Doğu Türkistan'a göçleri sırasında buraya getirilmiş olduğu sonucuna varılabilir. Küçük boyda olan bu el yazmaları, yüzyıllarca toprak altında kaldıklarından çok yıpranmışlardır (T. Tekin 1997: 36).

Bu döneme ilişkin diğer nesir örneklerinin çoğu mezar yazıtlarıdır. Kuzey Moğolistan'da bulunan ve Göktürklerin yazıt geleneğinin bir devamı niteliğinde olan eski Uygur Runik yazılı bu taşların tümü üzerindeki araştırmalar henüz bitmemiştir. Yazıtların bir bölümü şöyle sıralanabilir:

Hoytu Tamir yazıtları: Moğolistan'da Orhon nehrinin kollarından biri olan Hoytu Tamir'in kıyısında bulunan kayalar üzerine kazılmış 10 kısa yazıtın Uygur

Kağanlığı döneminden kaldığı sanılmaktadır (Tezcan 1978: 280). Farklı bir görüş olarak, T. Tekin, bu yazıtlarda geçen *Tarduş Kul Çor*, *Türgiş* gibi adlarla, *beş balıkka barır biz* "Beşbalık'a gidiyoruz" gibi cümlelerden, bu yazıtların Göktürklerin Beş balık seferi sırasında, yani 713-714 yıllarında yazıldığını ifade eder (1997: 29).

Şine-Usu (Bayan Çor, Moyn Çor) yazıtı: 760 yılında dikilmiş olan bu yazıt uzun olmakla birlikte yıprandığından tam olarak anlaşılamamaktadır. Yazıt, Uygur Bozkır Kağanlığı'nın kurucusu Kutlug Bilge Kül Kağan'ın oğlu Bayan Çor'un savaşları, başarıları ve Uygur Kağanlığı'nın kuruluş döneminin anlatıldığı bir mezar taşıdır. G. J. Ramstedt tarafından 1909'da bulunmuştur. Üzerinde 51 satırlık Türkçe metin vardır.

Kara Balgasun yazıtı: Çince, Sogdca ve Runik harfli Uygurca olarak üç dilde yazılmış bulunan bu yazıtın 824-832 yılları arasında dikilmiş olduğu sanılmaktadır. Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarına yakın bir yerdedir. Yazıtın Uygurca bölümü iyi okunamadığından, Orkun Çince'den yapılmış çeviriyi vermiştir. Çince'den yapılmış olan çeviriden, yazıtın Böğü Kağan'ın Mani dinini kabul edişinden söz ettiği anlaşılmaktadır. Yazıtta pek çok Uygur hakanının adı geçmektedir. Sogdca bölüm de Uygurca bölüme göre daha iyi durumdadır (bk. Orkun 1987: 223-246; Ş. Tekin 1976: 14-15; 1962; Elverskog 1997: 6).

Sevrey yazıtı: Böğü Kağan'ın Çin'in Ç'ang-an ve Lo-yang şehirlerindeki isyanı bastırmak için Çin imparatorunun isteği üzerine 762 yılında buraya yaptığı başarılı seferi anlatan bu yazıt, Güney Gobi'de Sevrey dağı eteklerinde bulunmuştur. Sogdca ve Türkçe olmak üzere iki dillidir.

Taryat (Terkin) yazıtı: Kuzey Moğolistan'da, Arhangay ilinin Sumon Taryat bölgesinde bulunmuştur. Üzerinde 30 satırlık Türkçe metin vardır. Uygur Bozkır Kağanlığı'nın ikinci hükümdarı Bayan Çor tarafından 753 yılında yazdırılıp diktirilmiştir. Yazıtın Doğu yüzünde Göktürk ve Uygur tarihi anlatılmaktadır. Yazıt T. Tekin tarafından İngilizce ve Türkçe olarak yayımlanmıştır (2004c, 2004f.).

Süci yazıtı: Ramstedt'in Şine-Usu yazıtıyla birlikte 1909'da bulduğu ve Uygur Bozkır Kağanlığı dönemine ait gördüğü bu yazıtı, S. Tezcan sonraki bir döneme ait saymanın daha uygun olacağını düşünmektedir (1984: 127). Yazıt üzerindeki son yayını gerçekleştirmiş olan Berta (2004: 317) dikiliş tarihi olarak 840'ı, yani kağanlığın yıkılış tarihini vermiştir.

Tes yazıtı: 1976 yılında Moğolistan'da bulunan bu yazıtın edisyon kritikli son yayını Berta tarafından yapılmıştır (2004: 227-240). Bu yayında yazıtın dikiliş tarihi 750 olarak verilmiştir.

Ulaan-gom yazıtı: Uygur Bozkır Kağanlığı döneminden kalmakla birlikte Sogd alfabesiyle yazılmış tek Uygurca metin olmasıyla diğerlerinden ayrılır. Yazıtın Sogd alfabesiyle yazılmış olması Uygurların Maniheizmi kabul ettikten sonra bu alfabenin Türkler arasında ne kadar önem kazanmış olduğunu göstermektedir.

Bu yazıtlar, II. Doğu Türk Kağanlığı dönemindeki yazıtlardan çok farklı değildir. En büyük fark dilin kullanımındadır. Anlatım önceki yazıtlara göre daha yalın ve süssüzdür. Söz varlığı daha sınırlıdır. Göktürk döneminde *taş*, *ben-gü taş* veya *bitig* adı verilen yazıtlara Uygur döneminde *bin yıllık tümen künlük bitig* (bin yıllık on bin günlük yazı) denilmektedir (Tezcan 1984: 127).

Doğu Türkistan Uygur nesri

1. Maniheizt Uygur nesri

Uygurların Maniheizmle olan ilişkileri yukarıdaki bölümlerde verilmişti. Uygur Bozkır Kağanlığı döneminde, Böğü Kağan'ın 762 yılında Maniheizmi devlet dini olarak kabul edişinin anlatıldığı Kara Balgasun yazıtı için yukarıya bk. Doğu Türkistan'da bulunan bazı Maniheizt çeviri örneklerini de yine Uygurların Moğolistan'da iken yarattıkları ve 840'ta Kırgızlara yenildikten sonra Doğu Türkistan'a göçleri sırasında beraberlerinde getirdikleri düşünülmektedir.

Maniheizt Uygur edebiyatı örnekleri Budist eserlere göre hem çok daha azdır hem de el yazmaları çok küçük boyutlarda hazırlanmış ve yüzyıllarca toprak altında kalmış oldukları için okunmaları çok daha zor olmuştur.

Yirminci yüzyılın başından itibaren yayımlanmaya başlanan Maniheizt Uygur metnlerinin Turfan bölgesinden elde edilmiş olanlarının yayını, küçük parçaları bir tarafa bırakırsak, P. Zieme (1975) ile tamamlanmıştır.

Öyküler: Başka halklara ait çeşitli masal ve öykülerden oluşan Maniheizt eserlerden de bazıları Uygurcaya çevrilmiştir. Maniheizt öykü örneklerinin en önemlileri, Hristiyan Süryaniler aracılığı ile Uygurlara ulaşmış olan Ezop masallarının Uygurca çevirileridir (bk. Le Coq 1922, Rásonyi 1930, Zieme 1968).

Klasik metinler ve dinbilgisi metinleri: Mani felsefesi ile ilgili eserler, öğrencilerin soruları ve hocaların cevaplarından oluşan öğretime yönelik dinbilgisi metinleri, rahiplerin manastır kurallarını ve rahip olmayan Maniheiztlerin uyması gereken kuralları anlatan metinler bu bölümde yer alır. Bunlar içinde en yaygın olarak bilineni, Uygurca adı *iki yıldız nom* (iki kök kitabı) olan ve Mani'nin yazmış olduğu yedi kitaptan biri olduğu kabul edilen *Şabuh-ragan*'ın Uygurca çevirisidir. Bu metnin parçaları A. von Le Coq tarafından yayımlanmıştır (1911, 1922).

Tövbe duaları: Maniheiztlerin günah çıkartmaları ve tövbe etmeleri için hazırlanmış metinler içinde en önemli olanı, Bogdadan çevrildiği sandan *Huastuanifti*'tir. Koço ve Dunhuang bölgelerinde yirmiye fazla nüshası bulunmuş ve St. Petersburg ve Berlin koleksiyonlarında korunmaya alınmıştır. Nüsha sayısının çok olması karşılaştırma yoluyla eksiksiz bir metin elde edilmesini sağlamıştır. Maniheizme ilişkin pek çok kavramın yer aldığı eser 15 bölümden oluşur. Bölümler, dinî bilgi ve kurallarla başlar ve bu kurallara uyulmaması sonucunda oluşacak günahlara değinilir. Bölümlerde son olarak bu günahlar için bağış dilenir.

Huastuanifti'in A. von Le Coq tarafından yapılmış olan İngilizce yayını Türkçeye de çevrilmiştir (Himran 1941). J. P. Asmussen'in yayını hem eser hem de Maniheizm üzerine verdiği geniş bilgi ve kaynakçasıyla da önemlidir (1965).

2. Budist Uygur nesri

Öyküler ve Çeşitli Anlatılar: Budizm inancına göre defalarca dünyaya gelen Buda ve Buda adayı Bodhisatvaların hayatlarının anlatıldığı metinler, farklı kaynaklarda *anlatı*, *masal*, *Buda biyografileri* gibi adlarla anılırlar. Uygurcada ise, Budizmin geniş kitlelere ulaşmasını sağlamada bir araç olarak kullanılan bu tür anlatılar için *avadāna* ve *jātaka* ["reenkarnasyon öyküleri"] isimlerinden gelen *avdan* ve *çatik* kullanılmaktaydı (*jātaka* hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Laut 1993).

İyiler ve kötülerin kesin çizgilerle ayrıldığı bu öykülerde canlıların başkaları için kendilerini feda etmeleri en temel öğedir. Bunun yanında öykülerde dünyanın kötülükleri, sevginin gücü, ihanet ve pişmanlık, ruhun kötülüklerden temizlenmesi, sözünde durmanın ve başka canlılar için acı çekmenin erdem gibi konular da ele alınmıştır (ayrıntılar için bk. Ş. Tekin 1965: 31 vd.). Öykünün kahramanı çoğu zaman insan, tanrı, yakşa 'şeytan' veya insan gibi davranan bir hayvandır. Olaylar canlı ve zaman zaman dramatik bir dille anlatıldığı için pek çoğu dinleyici karşısında okunmaya uygun görünmektedir.

Öyküler, genellikle bir öğrencinin ustasına bir soru sorması ve ustanın da buna karşılık bir öykü anlatması şeklinde ortaya çıkar. Burkan'ın vaaz vereceğini duyan ilahlar, insanlar ve hayvanlar toplanıp geldiklerinde, Burkan'ın en yakın müritlerinden, adı çoğu zaman Ânanda, Şariputra veya Subhûti olan biri bir soru sorar. Burkan da soru üzerine, "çok iyi, çok iyi, iyi ki bunu sordun, ben zaten bugün bunu anlatacaktım" veya "Her ne kadar bunu başka bir vesile ile başka sūtralarda anlattı isem de şimdi tekrar bunu burada yeniden anlatacağım; böylece bütün canlı varlıklar bunu dinlesinler, gönüllerinde tutsunlar ve ona göre amel etsinler" şeklinde bir girişten sonra sutraya başlar, anlatıklarını inandırıcı kılmak için de öykülerden yararlanır (Ş. Tekin 1965: 37).

Bu öykülerden en çok bilinen ve üzerinde en çok çalışma yapılanlardan biri *Maitrisimit*'tir (en son çalışmalar için bk. Geng Shimin / Laut / Pinaut 2004a, 2004b; Laut 2001, 2002a, 2002b). Tarım bölgesindeki çeşitli diller

de oldukça yaygın olmasından hareketle, Elverskog'un adı geçen bölgede yerli sayılabileceğini kaydettiği *Maitrisimit* (1997: 139), Elbalıklı Prajñarakṣita adlı bir Uygur rahibi tarafından bilinmeyen bir tarihte (tahminlere göre 8. - 11. yüzyıllar arasında), Tohrî dilinden genişletilerek Uygurcaya aktarılmıştır. Tohrî metni de bugünkü Karaşar'ın yerinde bulunan Agnili Aryacandra adlı bir Toharlı Sanskritçeden çevirmiştir. *Maitrisimit*'in konusu gelecekteki Buda'nın hayatıdır. Maitreya İslamiyetteki Mehdî anlayışına benzer şekilde gelecekte gökten inerek insanları dünyaya gelme döngüsünden kurtaracak, yani Nirvana'ya ulaştıracaktır. Eser, büyük bir ihtimalle çeviri olmayan bir girişten sonra gelen "ülüş" başlıklı 27 bölümden oluşur. İçinde ayrıca *çatikler* ve *avdanlar* bulunan metin Uygur edebiyatının en önemli eserlerinden birisidir ve konuşma üslubunun yazılı metinlerde kullanılmasına iyi bir örnek oluşturur (Ş. Tekin 1965: 32; hakkındaki çalışmalar için bk. Elverskog 1997: 139-140; Sertkaya 1986a).

Berlin koleksiyonunda altı farklı Uygurca yazmaya ait *Maitrisimit* kalıntıları bulunmaktadır. A. von Gabain bunları tıpkıbasım olarak yayımlamıştır. Ş. Tekin ise *Maitrisimit*'i Türkçe (1976) ve Almanca olarak (1980) kitaplaştırmıştır. 1959'da, Hami'de (Komul) 11. yüzyıla ait, 293 yapraklık, oldukça iyi korunmuş bir yazma nüshası bulunmuştur. Bu yazmanın bazı bölümleri Geng Shimin, H. J. Klimkeit ve J. P. Laut tarafından yayımlanmıştır (1998). Hami nüshası ve üzerinde yapılan çalışmalarla ilgili ayrıntılı bir tanıtma Sertkaya tarafından hazırlanmıştır (1986b).

Araştırmacılar, kaynak metnin Toharcada seyirlik olarak kullanıldığına dair işaretlerden hareketle (ayrıntılar için bk. Ş. Tekin 1965: 34 vd.), Uygurca *Maitrisimit*'in de benzer amaçlara hizmet etmiş olabileceği tahminlerinde bulunmuşlardır. Metinde geçen *körünç* kelimesi bunun en önemli işareti sayılır (örn. Ş. Tekin 1976: 31 vd., diğerleri için bk. Röhrborn 1994: 99). Hatta metinde geçen "*ol küsençig edgü körünç yañı kün birle kelgey*" (bu arzu edilen iyi piyes dolun ay vakti gelecek), "*yañı kün küsençig körünç birle tuşar*" (dolun ay vaktinde arzulanan piyese (yani *Maitrisimit*'in temsiline) rastlayacaktır) sözlerini Ş. Tekin bir tiyatro ilanına benzeter (1965: 36). Başka Uygurca metinlerdeki *körünçlük* "sahne", *körünççi* "seyirci", *körünçlemek* "seyretmek" gibi terimlerden hareketle Tezcan, Uygurlarda tiyatro sanatının varlığını öne sürmektedir (1978: 291). Röhrborn ise *körünç* kelimesinin geçtiği başka bağlamları inceleyerek *Maitrisimit*'in gerçekten bir tiyatro eseri olup olamayacağı sorusuna cevap aramıştır. Ele aldığı bağlamlarda söz konusu kelimenin "mucize" anlamıyla da çevrilebileceğini belirtmiş, "seyirlik, piyes" anlamının ikincil olduğuna işaret etmiş ve sonuç olarak *Maitrisimit*'in türünü belirlemede *körünç* kelimesinin en önemli kanıt olarak kullanılamayacağını yazmıştır (1994: 101).

Maitrisimit'in seyirlik bir metin olduğuyla ilgili görüşlerin bir başka nedeni de "İmdi bu dini olayı (nomluğ sav), fevkalâde Magadha ülkesinde, *Râjagrha* adlı şehirde tasavvur etmek gerekir" (Ş. Tekin 1976: 31) örneğinde olduğu gi-

bi, her bölüm başında, olayın nerede tasavvur edildiğine dair bilgi verilmiştir. Ş. Tekin bunun "bir tiyatro eserindeki normal sahne tasvirini" andırdığını belirtir. Röhrborn ise buna da şüpheyle bakar ve seyirlik olarak kullanılmamış olan metinlerde de olayın geçtiği yerle ilgili bilgiye rastlandığı gerçeğine işaret eder (1994: 102 vd.). Röhrborn, yapmış olduğu değerlendirmeler sonucunda, bir dinleyici grubu karşısında okunmuş olabileceğini tartışmaya açmaz ama *Maitrisimit*'in tiyatronun başlangıcı olduğunu ispat için başka kanıtlar aramak gerektiği sonucuna varır (1994: 103).

Maitrisimit'in bir özelliği de Budizm cehennemlerine ait tasvirlerle geniş yer verilmiş olmasıdır. Bu cehennemlerin tasnifi ve tasviri üzerine Geng Shimin, Klimkeit ve Laut ayrıntılı bir çalışma yayımlanmıştır (1998). Ayrıca türlü Budist cehennemlerinin anlatıldığı bir çalışma daha önce Bang ve Arat tarafından yapılmıştır (1934).

Çaştani Beyin şeytanlarla mücadelesinin anlatıldığı *Çaştani Bey* öyküsünün hangi dilden çevrildiği belli değildir (Elverskog 1997: 42). *Uigurica IV* içinde (677-699) yayımlanmış, Himran (1945) tarafından Türkçeye çevrilmiş olan metin, konuşma üslubunun en iyi kullanıldığı örneklerden birisi olması yanında, özellikle şeytanların canlı tasvirleriyle de dikkat çekicidir:

Metin:

"Ol yme yekler yalñuklarınñ etin yyü kanın içip bagarsukların et'üzleriñe yörgë yürler erdi. Korkgu teg körk meñiz tutup yavlak katig ünin kıkırşu drzul badruk iliglerinte tutup kapkra ulug bedük tag teg et'üzün öneyü oot öñlög işin saçların cñinlerinde tüşürüp agulug yılanın et'üzlerin itinip yaratınıp kay beltir sayu yorıurlar erti." (Gabain 1931: 8).

Çeviri:

"O şeytanlar da insanların etini yiyerek kanını içip, bağırsaklarını vücutlarına sarı yorlardı. Yüzlerine korkunç bir ifade takınıp, çok çirkin ve yüksek bir sesle bağırarak, ellerinde yaba ve bayrak tutarak, kapkara ulu dağlara benzeyen vücutlarıyla dikilip, alev gibi örgülü saçlarını omuzlarından sarkıtıp, vücutlarını zehirli yılanlarla süsleyip bütün kavşaklarda yürüyorlardı."

Çaştani Bey öyküsüyle birlikte *Dasakarmapathāvadānamālā* derlemeleri içinde yer alan *Dantipala Öyküsü* ise canlıları öldürmenin cezası ile ilgili bir metindir. Öyküleme üslubunun hâkim olduğu, konuşma dilinin iyi kullanıldığı metinde, geyikler beyi diğer geyikleri kurtarmak için kendini feda eder. Onu öldüren Dantipala'yı ise alevler yutar. *Uigurica IV* içinde yayımlanmıştır (bk. Gabain 1931).

Uigurica III içinde yayımlanmış olan *Haricandra Öyküsü*'nde ruhun kötülüklerden arınması anlatılır.

Nirvana'ya ulaşmak için malını, ailesini ve sonunda kendisini feda eden kral *Aranemi*'nin öyküsü *Aranemi Jataka* içinde anlatılır. J. Hamilton tarafından yayımlanmıştır (1986: 1-20).

Yalnız *Altun Yaruk* içindekilerin değil, genel olarak Uygurca öykülerin de en bilinenlerinden biri olan *Aç Pars*'ta, ahlaktan ölmek üzere olan bir parsa kendisini yem ederek Buda olan bir şehzadenin hikayesi anlatılır. *Aç Pars*, Uygurcanın en canlı üsluba sahip metinlerinden birisi sayılır. İçinde yer yer şiirler de vardır (metin için bk. Kaya 1994: 320 vd.).

En tanınmış çatiklerden biri olan *Kalyānamkara Pāpamkara* Öyküsü Hamilton'a göre 11. yüzyıldan önce Çince'den, Gabain'e göre de daha sonra Tibetçe'den Uygurcaya çevrilmiş görünmektedir. Metinde iyi yürekli şehzadenin bütün canlılara yardım etmek ve canlıların birbirlerini öldürmelerine engel olmak üzere Mani incisini ele geçirmek için çıktığı maceralı yolculuk anlatılır. Kardeşi şehzadenin gözlerini oyarak sahip olduğu mücevheri çalar. Fakat sonunda hak yerini bulur ve iyi yürekli şehzade Buda olur. Olaylar çok canlı bir dille anlatılmakta, tasvirler çok kısa tutulmakta, karşılıklı konuşmalar üslubun akıcılığını artırmaktadır (Ercilasun 1985: 82). Günümüze üç farklı versiyondan bölümler kalmıştır (öykünün bütünü için bk. Hamilton 1998; ayrıntılar için bk. Elverskog 1997: 37).

Bir bölümü Budizm, bir bölümü de Maniheizm yoluyla yayılmış olan *Pañcatantra* ["beş tezgah"] *Öyküleri*'ni de anmak gerekir. Bunlar, hayvanlar âlemine uyarlanmış, bugünkü fabllarla karşılaştırılabilecek kısmen dinî, ahlaki içeriğe sahip anlatılardır. Bu fabllardan Eski Uygurca dönemine az sayıda, kısmen yıpranmış parçalar kalmıştır. Bu tür anlatılar, İndo-İran kültür çevresinde yaygın idiler. Gerek bu nedenle, gerekse fablların genel geçerlilikleri nedeniyle Türkçeye hangi dilden çevrildikleri konusunda kesin yargıda bulunmak zordur (Geissler / Zieme 1970: 32-70; Ölmez 1993).

Sutralar ("kılavuzlar"): Buda'nın veya diğer burkanların vaazlarını konu edinen, Budizmin temel ilkelerini ve inançlarını işleyen, bugün hepsi elimizde olmayan sutralar, Budist literatürün Uygurcaya en çok çevrilen türüdür. Aşağıda bunların en çok işlenmiş olanları değerlendirilmiştir:

Uygurcaya çevrilmiş sutraların en önemlisi ve en bilineni *Altun Yaruk Sudur*'dur (= *Suvarnaprabhāsa-sūtra*). Budizm felsefesini, Buda'nın menkıbelerini anlatır. 10. yüzyılda Beşbalıklı Şingko Şeli Tutung tarafından Çince'den genişletilerek çevrilmiştir. On kitap içine dağılmış, 31 bölümden oluşan eser içinde şiir ve öyküler de vardır. *Mahāyāna* mezhebine aittir. Berlin koleksiyonunda hiçbiri tam olmayan 6 yazmanın kalıntıları vardır. S. Ye. Malov, 1910 yılında, Kansu bölgesindeki bir Budist manastırında *Altun Yaruk*'un hemen hemen eksiksiz bir yazmasını bulmuştur. St. Petersburg'da saklanan 675 sayfalık yazmanın istinsah tarihi 1687 olmakla birlikte dili eski Uygurcadır. W. Radloff ve S. Ye. Malov tarafından Uygur harfleriyle yeniden dizdirilerek Almanca çevirisiyle birlikte yayımlanmıştır: *Suvarnaprabhasa (sutra 'Zolotogo bleska') Tekst uygurskoy redaktsii*. Bibliotheca Buddhica 17. St. Petersburg 1913-1917. Daha sonraki çalışmaların çoğu bu yayına dayanır. Türkçedeki en geniş çalışma Kaya tarafından yapılmıştır (1994). Kaya, Radloff-Malov yayınının yazıçevrimini

yapmış, kelime, ek ve sıklık dizimini hazırlamıştır. Türkçeye henüz tam bir çevirisi yapılmamıştır (hakkındaki çalışmalar için bk. Elverskog 1997: 66).

Mahayana mezhebine ait sutralardan biri kaynaklarda "Lotus Sutrasi" adıyla da geçen *Saddharmapundarika Sūtra*'dır. Uygurcaya 13. yüzyılda, Çince'den, yalın *Kuanşim pısar* olarak bilinen 25. bölümü çevrilmiştir. Nerede ve kim tarafından çevrildiği bilinmemektedir. Birçok nüshası vardır. Diğer bölümlerin de çevrildiği sanılmaktadır. Metinde *Kuanşim* adlı bir Buda adayının, en zor zamanlarında canlıların yardımına koşması ve tanrısal gücünden faydalanarak onlara yardım etmesi, doğru yolu göstermesi, canlı varlıkların da sıkışık anlarında ona başvurmaları, yalvarmaları anlatılır. Ş. Tekin'in deyişiyle "Asıl Burkancılık'ta (Güney Burkancılığı) bulunmayan bu ilâh tasavvuru sonradan yabancı etkiler altında kuzey Burkancıları tarafından yaratılmıştır. (1993: 5). St. Petersburg'da bulunan nüsha W. Radloff tarafından yayımlanmıştır: (*Kuan-şi-im Pısar. Eine türkische Übersetzung des XXV. Kapitels der chinesischen Ausgabe des Saddharma-pundarika Bibliotheca Buddhica* 14. St. Petersburg, 1911). Yazmanın diğer önemli yayımını Ş. Tekin gerçekleştirmiştir (1960; ayrıca bk. Elverskog 1997: 59-62).

Jin'gangjing adıyla genişletilerek Çinceye çevrilmiş olan *Vajracchedika Sūtra*'nın Uygurca adı *kim-ko-ki athig vaçraçitak sudur*'dur. Metne sonradan 14 *gatha*, yani yorumlayıcı koşuk eklenmiştir. Uygurca çeviriye ait 8 yazma bulunur. Bunlar G. Hazai ve P. Zieme tarafından yayımlanmıştır (1971: 9-75; ayrıca bk. Elverskog 1997: 101-103).

Anutabha Sūtra üzerine yazılmış bir yorum *Abitaki Sudur* adıyla Uygurcaya çevrilmiştir. Parçaları Pekin, Paris ve Ankara/Etnografya müzesinde (beş parça) bulunmaktadır (bk. Elverskog 1997: 86-87).

Farklı koleksiyonlarda pek çok nüshası bulunan Uygurca metinlerden biri olan *Sekiz Yügmek*, Çince'den çevrilmiştir. Londra ve Kyoto nüshaları sadece bu versiyonların değil genel olarak Uygur nesrinin en eski örnekleri arasındadır. Farklı nüshalar karşılaştırılarak yayımlanmıştır (Bang-Gabain-Rachmati 1934). Cümlelerinin kısalığı, anlaşılabilirliği ve açıklığı açısından Uygur metninin en önemlilerinden biri sayılmaktadır. S. Çağatay, Budizmin dini görüşlerini çok samimi bir biçimde yaymaya ve Budistlere mümkün olduğu kadar açık ve basit bir dilde inançlarının özünü anlatmaya çalışan *Sekiz Yügmek*'in "W. Bang mektebinin yayımladığı eski Türkçe metinlerin en düzgünü, kelime hazinesi bakımından en zengini ve içinde kiler bakımından da en ilgi çekicisi olduğu" kanaatinde (1977: 24). Ayrıca çok yönlülüğü ile yaygın olarak okunan bir Uygurca metin olduğu anlaşılmaktadır. Aşağıda, Çağatay yayımından alınmış olan kısa bölüm, art arda gelen zıt anlamlı kısa ve paralel cümleleriyle metindeki akıcı ve etkileyici anlatımı gösterir:

Metin:

"İncip bu kamag tınıglar ta bilge az bilgisizler okuş tenrim. üç erdünke tapıç tınıglar az, yekke içkekke kamka tapıç tınıglar okuş tenrim. yine arıç çakça pathig tınıglar az çakşapatı sıyuk tınıglar okuş tenrim. edgüke katıglanur tınıg

lar az ayıçka tavranur ermegü tınıglar okuş tenrim. uzun yaşıyur tınıglar az öd süz ölür tınıglar okuş tenrim" (Çağatay 1977: 24-25).

Çeviri:

"Butün canlılarda bilgili az, bilgisizler çok tanrım. Üç mücevhre (ilkeye) tapan canlılar az, Şeytana tapan canlılar çok tanrım. Yine temiz inançlı canlılar az, inancı zayıf canlılar çok tanrım. İyilik için çalışan canlılar az, kötülüğe eğilimli, olgunlaşmamış canlılar çok tanrım. Uzun yaşayan canlılar az, zamansız ölen canlılar çok tanrım".

Tantra Budizmi (büyü) ile ilgili ve 1328'de Çince'den çevrilmiş bir metin olan *Yitikân Sudur*, yıldız tanrıalarının yardımını sağlamak üzere yazılmıştır. Pek çok yazma ve basma nüshası vardır. İlk kez Rachmati tarafından yayımlanmıştır (1936; bk. Elverskog 1997: 93-95).

Rahiplerin karşılıklı olarak birbirlerine günahlarını anlatmalarının gerekliliğini işleyen *İnsadi Sūtra*, 1121 satırlık uzun bir metindir. İçinde *Sundarî Kız öyküsü* yer almaktadır (Tezcan 1974).

Bunların dışında *Ulug bulur yınak sayukı kiñ alkıg tolu tuymak atlıg sudur* (Her yerde mükemmel duyuş sağlayan büyük sutra), *Agama Sūtraları* gibi sadece belli parçaları bugüne kadar gelebilmiş sutralar da vardır (Tezcan 1978: 295, Elverskog 1997).

Huanzang biyografisi: Çinli Budist rahip Huanzang 629-645 yılları arasında, Budizmi incelemek üzere Orta Asya ve Hindistan'da yüzden fazla ülkeyi gezmiştir. Yapmış olduğu seyahat ve Çin'e döndükten sonraki çalışmaları, öğrencisi Huili tarafından 7. yüzyılda kaleme alınmış, Huili öldükten sonra bir başka öğrencisi olan Yanzong tarafından genişletilmiştir. Bu biyografi, 10. yüzyılda Uygurcaya çevrilmiştir. Çeviren olarak Beşbalıklı Şingko Şeli Tutung verilir. Ancak Röhrborn, aynı Çince deyim'in çevirisindeki farklılıklar, Çince metnin genelinde görülen kalite farkı gibi hususlardan hareketle, birden çok çevirmenin çeviri sürecine dahil olduğu, çevirinin Budistlerde görülen çeviri komisyonu benzeri bir komisyon tarafından yapıldığı görüşündedir (1996: 2, 1998). Uygurca çevirinin tek yazması vardır ve bu yazmanın parçaları Pekin, Paris ve St. Petersburg olmak üzere üç ayrı yerde bulunmaktadır. Pekin'deki 240, Paris'teki 123 ve St. Petersburg'daki 94 yapraktır. Yazmanın parçaları üzerindeki yayınlar devam etmektedir (bk. Elverskog 1997: 131-135).

Tövbe metinleri: Budizme inanan insanların tövbe ederek günahlarından arınmaları için hazırlanmış metinler de Uygurcaya çevrilmişlerdir. Bu günah, yaşanan ana ait olabileceği gibi, defalarca dünyaya geldiklerine inanılan canlıların geçmiş ve gelecekleri ile de ilgili olabilir. Bazıları birbirine çok benzeyen, tek farkları tövbe edenlerin isimleri olan bu tip metinler, çoğunlukla küçüktür (Tezcan 1978: 297; Wilkens 2003).

Çinceden Uygurcaya çevrilmiş olan *Aşanti kılguḷuk nom bitig* adlı tövbe duası, tövbe metinlerinin en uzunudur. K. Rohrborn tarafından yayımlanmıştır (1971). Çince aslı 40 bölüm olan eserin yalnız 25. 37. bölümleri arası Uygurca çeviride bulunur. Uygurca çevirinin 13. yüzyılın başlarında yapıldığı tahmin edilmektedir. Çeviren, Uygurca metinde Beşbalıklı Küntsün Şeli Tutung olarak verilmiştir. Bu metin, diğer tövbe dualarından farklı olarak günah çıkarmayı değil, okuyarak Buda gücü kazanmayı ve böylece acı çeken insanlara yardımcı olmayı amaçlar (Uygurcadaki diğer tövbe metinleri ve yayınları için bk. Gabain 1959: 227-228; Tezcan 1978: 297-298; Elverskog 1997: 87-89).

Büyük metinleri: Büyük metinlerinin Uygurcaya çevirileri iki bölümde ele alınabilir. İlki, Budist öyküler ve sutralar içinde (*Altun Yaruk*, *İnsadi Sūtra* gibi) yer alan kısa büyük duaları (*dhāranā*, Uygurca *darnı*), diğerleri de doğrudan doğruya Tantracılık ile ilgili olan metinlerdir. Büyük metinleri esas olarak Tibet Budizmi ile ilgilidir. Hastalıkları sağaltmak, kadınların kolay doğum yapmalarını sağlamak, istekleri gerçekleştirmek vb. amaçlarla yaratılmışlardır. *Uigurica II* (Berlin 1911: 27-50) ve III'te (Berlin 1922: 50-75) Çince'den çevrilmiş *dhāranā* metinleri bulunmaktadır.

Tibetçeden çevrilmiş olan iki büyük metni, Moğol döneminde Tibet-Uygur kültür ilişkileri üzerinde çalışan Georg Kara ve Peter Zieme tarafından yayımlanmıştır (1976). Aynı yazarlar tarafından, *Berliner Turfan-Texte VIII*'de iki metnin daha yayımlanmıştır (1977). Metinlerin ilki Sa-skya Pandita'nın "Derin Yol" guruyogasının Uygurca çevirisidir. 52 sayfalık eserde bir öğrencinin gurusuna hizmet ederek bilgiye ve bilgiyle de mutluluğa erişmesi anlatılmaktadır. İkinci metnin olan *Mañjuśrī nāma samgiti* ise bilgelik tanrısı Mañjuśrī Boddhisatva'ya oyğundur. Tibet Budizm okulunun en popüler metinlerinden biridir. Söz konusu yazarların üçüncü bir ortak çalışması ise ölümle ilgili konuları ele alan bir sutradır (1978). Kitap, Dunhuang'da Stein tarafından bulunmuş 63 sayfalık bir metnin yayımıdır (diğer büyük metinleri için bk. Elverskog 1997: 105-125).

Abhidharmalar ("yüce öğretiler"): Budizm felsefesinin işlendiği Abhidharma türü eserlerin Uygurca çevirilerine pek rastlanmamıştır. Vasubandhu'nun *Abhidharmakosāsūtra*'sına Sthiramati tarafından yazılmış olan yorumun Uygurca çevirisi bunların en önemlisidir. Bu çeviriye ilişkin iki kitap, 1907'de A. Stein tarafından Dunhuang'da bulunmuştur ve bugün British Library'de korunmaktadır. Ş. Tekin söz konusu çeviriyi giriş ve tıpkıbasım olarak yayımlamış (1970), Sertkaya da hem Vasubandhu'nun eserini hem de Ş. Tekin'in yayımını tanıtan ayrıntılı bir yazı hazırlamıştır (1986d). Daha sonra Barutcu Özönder metnin transkripsiyonunu, Türkçe çevirisini, sözlüğünü ve tıpkıbasımını yayımlamıştır (1998).

Ayrıca bazı küçük Abhidharma metinleri de mevcuttur (ayrıntılı kaynakça için bk. Barutcu 1990: 11; Elverskog 1997: 32, 74, 85).

Vinayalar ("disiplinler, kurallar"): Rahiplerin manastırlardaki yaşayışlarına ilişkin kuralları düzenleyen Vinaya türü kitaplardan Uygurcaya çevrilen olmadıgı sanılıyor (Tezcan 1984: 130). Ancak, Elverskog Vinaya olarak değerlendirilebilecek bazı parçalardan söz eder (1997: 29-32).

3. Hristiyan Uygur nesri

Uygurlar arasında 7. yüzyıldan 13. yüzyılın sonlarına kadar Hristiyan cemaatlere rastlandığına dair bilgiler mevcuttur. Ancak bu dinle ilgili metinler son derece azdır. Hristiyanlığın Nesturi koluna ait bazı Uygurca metin örneklerine Turfan bölgesinin kuzeyindeki Bulayık'ta rastlanmıştır. Bunlar genellikle *Yakobus İncili*'nden yapılmış Uygurca çevirilere ait parçalar veya Hristiyanlarca kutsal sayılan kişilere ait metin örnekleridir.

Yakobus İncili'nin Uygurca çevirisinden kalmış olan iki yaprak, *Uigurica I*'de yayımlanmıştır (F. W. K. Müller, ABAW 1908: 5-10).

Bir Hristiyan azizi olan Georg'un çektiği acıları anlatan Uygurca metin de iki kez yayımlanmıştır (Le Coq 1919, Bang 1931).

Hristiyan Uygurlara ait, farklı alanlarda yapılmış çeviri örnekleri de bulunmaktadır. Örneğin, A. von Le Coq tarafından yayımlanmış olan kısa metin (1909) bir fal kitabına aittir.

P. Zieme, Turfan'ın kuzeyindeki Kurutka adlı Hristiyan yerleşim merkezinde bulunmuş olan, Hristiyanlıkla ilgili, Süryani yazılı Uygurca bir yazmadan söz eder. Zieme'nin "dügün hayır duası" olarak adlandırdığı metin gelinle güveye mutluluk dilekleri ve hayır dualarını içerir (1985: 286).

Müller'in *Handschriftenreste in Estrangelo-Schrift aus Turfan* (Chinesisch Turkistan II, ABAW 1904) içinde yayımlamış olduğu M 125 numaralı metin Süryani yazılı, sağlıkla ilgili bir metindir.

Yedisu ve Semireçiye bölgelerinde bulunan ve Süryani yazısı ile yazılmış, Hristiyan Uygurlara ait mezar taşları, 13. ve 14. yüzyıllardan kalmış oldukları için Eski Türkçe döneminin son ürünlerinden sayılmaktadır. Bunlarla ilgili ayrıntılı bir kaynakça S. Tezcan tarafından verilmiştir (1978: 305-306).

4. Din dışı Uygur nesri

Mektuplar: Eski Türkçedeki genel adları *esengü bitig* "esenlik mektubu" olan Uygurca özel mektuplar, Dunhuang'daki Bin Buda Mağaraları'nda bulunan yazmalar arasında yer almaktaydı. Hamilton yayımına kadar az sayıda oldukları sanılan, aile yaşamıyla, ticaretle ilgili veya resmî amaçlı bu mektupların dördü Tezcan-Zieme tarafından yayımlanmıştı (1971) (Hamilton öncesi diğer yayınlar için bk. Tezcan 1978: 307).

J. Hamilton'un 1986 tarihli yayımında, Bibliothèque Nationale'deki yayımlanmamış bütün Uygurca yazmalar ve Londra'daki British Museum'da bulunan, Dunhuang'dan getirilmiş Uygurca yazmaların harf ve yazıçevrimi ile Fransızca çevirileri, açıklamalar, analitik dizin ve yazmaların tıpkıbasımları

bulunmaktadır. Bu metinlerden 14 tanesi İpek Yolu'ndan veya komşu şehirlerden Dunhuang'a gönderilmiş olan özel mektuplardır. 10. yüzyıldan kalma olduğu sanılan bu mektupların on bir tanesi tam, üç tanesi parça halindedir. Hamilton'un yayımladığı bu mektupları inceleyen Tezcan Zieme (1971: 452) ve T. Tekin (2004a: 293-294), mektupların genel kompozisyonları olduğunu göstermişlerdir.

Mektupların çoğu tarihsiz ise de başta veya sonda tarihin verildiği de görülmür. Önce alıcının, hemen sonra da gönderenin adı yazılır. Bunu *esengü bitigim*, *esengü bitigimiz* veya kısaca *esengümüz* (sağlık esenlik mektubumuz) ibaresi takip eder. Hitaptan sonra ilk olarak hâl-hatır ve alıcının sağlık durumu sorulur. Gönderen(ler) kendi sağlık durumları hakkında bilgi verdikten sonra mektubun yazılmasına neden olan asıl amaca geçilir. Kervanla gönderilen malların veya hediyelerin üzerlerindeki damgalara bakılarak bulunup alınması öğütlenir. Mektup kimin tarafından yazıldığını ve kime verileceğini bildiren iki kısa cümle ile son bulur.

T. Tekin söz konusu yayınında, Hamilton'dan alınmış bazı mektup örnekleri de vermiş (2004a) ve ayrıca Hamilton yayını için ayrıntılı bir tanıtma da yazmıştır (2004d). Bu mektupların birinden buraya aldığımız kısa bir örnek oldukça ilginçtir. Mektuptan anlaşıldığına göre rahip kendini dine vermiş, akrabalarına mektup yazmaz olmuştur. Mektubu yazan kişi bu nedenle siten etmekte ve Rahip Sakı'ya "Hiç mektup göndermiyorsunuz. Niçin? (Yoksa) Şaçu'da kâğıt mı yok?" diye sormaktadır. Bu ilginç mektubun aslı ve çevirisinin bir bölümü şöyledir:

1. Sak Toyın, Jinüçi Sükçü Silig evteki ul/uğ kiçigke .../
2. üküş üküş köñül aytu itur m(e)n öñre-ken bitig itur
3. biz. Sen-ler meñ bir bitig itmaz sen-ler. Negül? Şaçu'da keğde
4. yok - mu?

1. Rahip Sak, Jinüçi, Sükçü Silig (ve) evdeki bü(yük ve küçüklere...)
2. çok çok hatır sorup selâm gönderirim. Önceden mektup gönderiyo
3. ruz. Siz hiç mektup göndermiyorsunuz. Niçin? Şaçu'da kâğıt
4. yok mu (yoksa)?" (T. Tekin 2004a: 297-298)

Hukuk belgeleri: Doğu Türkistan'da bulunmuş olan Uygurca yazmalar arasında eski Türk hukuk belgeleri önemli bir yer tutar. Bunlar toprak satışı, toprak kiralama, borç para ve gereç verme, vergi toplama, evlat edinme, hayvan kiralama, Budist manastırların vergi dışı bırakılması, köle satışı, köle azat etme, vasiyet vb. konularla ilgilidir. Çoğunlukla tarihsiz olmalarına karşın Uygur hukuk düzeninin Çin hukukundan büyük ölçüde etkilendiğinin izlerini taşıyan bu belgelerin 13., 14. yüzyıl gibi geç bir döneme ait oldukları sanılmaktadır. Tarafların, tanıkların ve yazıcıların damgalarının yer aldığı bel-

geler, hukuk tarihi ve karşılaştırmalı hukuk çalışmaları açısından da önem taşır (ayrıntılı kaynakça için bk. Tezcan 1978: 308-310).

Uygurca hukuk belgeleri arasında, konusuyla diğerlerinden ayrılan çok ilginç bir metnin son yayını, T. Tekin tarafından "Türkçe En Eski Dava Dilekçesi" adıyla yapılmıştır (2004b: 308 vd.). Bu, bir kölenin efendisini Çinli yargıçlara şikayet etmek için yazdığı bir dilekçedir. Köle Bintung, kendisini azat etmek üzere satın alan efendisinin, "yitirirsin" diyerek köleden aldığı azatlık belgesini kaybederek fikrini değiştirmesi üzerine bir dilekçe ile mahkemeye başvurmuştur. 36 satırlık ve tarihsiz olan bu belge T. Tekin'e göre 1368 yılından sonra yazılmış olmalıdır (2004b: 309-310). Türkçe en eski dava dilekçesi olan bu metin, T. Tekin'e göre konusu ve içeriği bakımından "tek ve benzersiz"dir.

Aşağı yukarı 200 civarında olduğu tahmin edilen hukuk, ticaret ve ilişkili konulardaki belgeler hakkında en önemli ve en kapsamlı yayın Yamada'ya aittir (1993). Üç ciltten oluşan bu yayının birinci cildinde Yamada'nın Uygurca hukuk metinleri üzerine yazmış olduğu 18 makale bir araya getirilmiş, ikinci ciltte Turfan'dan yapılmış farklı derlemeler arasında bulunan hukuk metnlerinin transkripsiyonu, Japonca ve Almanca çevirileri verilmiştir. Metnin 3. cildi ise belgelerin tıpkıbasımlarından oluşmaktadır.

Astronomi ve astroloji: Astronomi ile ilgili Uygurca metinlerin çoğu Çince benzerleri örnek alınarak düzenlenmiş olan halk takvimleridir. Çoğunlukla Budist Uygurlara ait olmakla birlikte, Budist ve Maniheizt manastırlarında bayram günlerini belirlemek için kullanılmış olmalıdırlar (metin örnekleri için bk. Rachmati 1936).

Astroloji metinlerinde ise, bugün de olduğu gibi, kişinin doğduğu yıla göre taşıyacağı özellikler, tırnak ve saç kesmek için uygun olan günler, vücutta belli bir yerin seğirmesinin veya hapsirmanın günün belli zamanlarına göre anlamı, vücutta bulunan lekenin anlamı vb. konular işlenmiştir. Bu tür metinlerin çoğu yayımlanmıştır (Rachmati 1936; diğer kaynaklar için bk. Tezcan 1978: 311).

Sağlık bilgisi: Hastalıkları iyileştirme yolları ve ilaç hazırlama yöntemleri ile ilgili Uygurca metinlerin hemen hemen tümü Budist Uygurlardan kalmıştır. Araştırmalar, Uygur halk hekimliğinin büyük ölçüde Hint halk hekimliğinden etkilenmiş olduğunu ortaya koymaktadır. Hastalıkları iyileştirmek için kullanılmış olan yöntemler, bugünkü bilgilerin ışığında gerçek bir yarar sağlayamaz gibi görünse de büyü ile ilişkileri yoktur. Metinler, diğer kaynaklarda bulunmayan, sağlık bilimine ilişkin özel terimler açısından büyük önem taşır.

Sağlık bilimiyle ilgili metinlerin çoğu Rachmati tarafından yayımlanmıştır (1930: 451-473, 1932: 401-448, 1936: 33 vd.; diğer kaynaklar için bk. Tezcan 1978: 312).

Fal kitapları: Uygurea fal kitaplarının, manzum olanları bir yana bırakılırsa, en önemli olanı Maniheist bir çevrede yazılmış olan *İrk Bitig*'dir. Bu eser, Türk Runik yazısı ile kitap biçiminde yazılmış ve bize kadar gelebilmiş tek Uygurea metnidir. Doğu Türkistan'da, Dunhuang'da, Bin Buda Magaraları'ndaki bir el yazmaları deposunda bulunmuştur. Dil ve yazım özellikleri 9. yüzyıl başlarından kalma olduğunu göstermektedir. Dinî bir içeriği yoktur.

Tek yazma nüshası Londra'da, British Museum'da bulunan İrk Bitig ilk kez V. Thomsen tarafından (*Journal of Royal Asiatic Society*, 1912: 190-214), daha sonra H. N. Orkun (1987: 261-285) ve S. Ye. Malov (1951: 80-92) tarafından yayımlanmıştır. *İrk Bitig*'in son iki yayını, ilki İngilizce olmak üzere, T. Tekin'e aittir (1993, 2004c).

İrk Bitig'de 65 falın kısa yorumları ile kısa bir sonlama bulunmaktadır. Sanatlı bir deyişle kaleme alınmıştır. *Yagak ıgaç yaylagım, kuşlug ıgaç kışlagım* (Cevizlikler yazlığım, kuşlu ağaçlar kışlığım), *Yılka tegmişig yıdıtmayın, ayka tegmişig artatmayın* (Bir yıla erişmiş kokutmayayım, bir aya erişmiş bozmayayım) gibi eski Türk şiirinde de yaygın olan kelime başı uyakları ile metin zaman zaman şiir diline yaklaşır. Bu özellik, onun yabancı bir dilden çeviri olmadığını kanıtı sayılır. Ayrıca benzetmeler ve hayvanların kişileştirilmesi açısından da ilgi çekici olan metin bütünüyle Maniheist Uygur edebiyatının en güzel nesir örneklerinden biridir (Ş. Tekin 1966: 182). T. Tekin yayınından seçtiğimiz 15 numaralı fal metni alliterasyon için iyi bir örnek sayılabilir:

Metin:

"Üze tuman turdı, asra toz turdı. Kuş og(l)ı uça äztı, kiyik og(l)ı yügürü äztı, kişi og(l)ı yoriyu äztı. Yana Teñri kutınta üçünç yılda kop esen tükel körüşmiş. Kop ögürer sebinür tir.

Ança biliñler: Edgü ol"

Çeviri:

"Yukarıdan sis bastırdı, aşağıdan toz kalktı. Kuş yavrusu uçup yolunu kaybetti, geyik yavrusu koşup yolunu kaybetti, insan oğlu (da) yürüyüp yolunu kaybetti. (Bunlar) yine Tanrı lütfi ile üçüncü yılda sağ salım (buluşup) görüşmüşler. Hepsisi (de) mutlu olur, sevinirler, der.

Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir" (T. Tekin 2004c: 19, 28).

Kitapta her fal "tir" (der, diyor) sözcüğü ile sona ermekte, bundan sonra da "ança biliñ" (öylece bilin) ya da "ança biliñler" (öylece biliniz) uyarısı yer almaktadır. Bu uyarı cümlesinden sonra gelen sonuç bölümü, genellikle "edgü ol" (iyidir), "anyıg edgü ol" (çok iyidir), "yablak ol ya da yabız ol" (kötüdür) ya da "anyıg yablak ol" (çok kötüdür) gibi bir yorumdur (T. Tekin 2004c: 13-16).

İrk Bitig dışında, Berlin koleksiyonunda Uygur alfabesiyle yazılmış, içinde 16 fal bulunan bir fal kitabı da sözü edilmeye değer (Tezcan 1984: 131).

Türkçe Turfan metnlerinin ilki olarak yayımlanan 16 yapraklık bir fal

kitabından daha söz edebiliriz. Bang ve Cabati'nin verdiği bilgiye göre resimler eşliğinde okunan bu fal kitabı, doğu Asya kültür çevrelerinde yaygın olan çok eski *I King* metinlerinden bir çeviri veya genişletilerek yapılmış bir aktarmadır (1929a: 3). Aynı araştırmacının verdiği bilgiye göre, anlaşılması zor, zaman zaman birbiriyle ilgisiz cümlelerin arka arkaya sıralandığı bu metinde kullanılan paralellikler ve tezatlar metin anlaşılmasında önemli bir rol oynamıştır (1929a: 4). Metinde ölçülü (metrik) bölümlere de rastlanmaktadır. Ayrıca Arat da fal örnekleri yayımlamıştır (1936: 38 vd.).

Eski Türkçe fal kitapları ile ilgili ayrıntılı bilgi için A. Arlotto'nun *Old Turkic Oracle Books* (Monumenta Serica, 29, 1970-71) adlı çalışmasına bakılabilir.

Atasözleri: Uygurlara ait yazmalarda, doğrudan atasözlerine ayrılmış olanlar yok gibidir. Atasözlerine ancak Budist ve Maniheist eserlerin sonlamalarında, boş kalmış olan sayfalarında, sayfa kenarlarında veya metin içinde alıntı olarak rastlanır (bk. Zieme 1985: 283).

J. Hamilton ve L. Bazin, Runik harfli bir yazmada buldukları 15 atasözünü *Un manuscrit chinois et turc runiform de Touen-houang* (Turcica 4, 1972: 25-42) içinde yayımlamışlardır. Ayrıca Rachmati sekiz atasözü örneği vermiş, notlar bölümünde de çevirisiz olarak beş atasözünü bunlara eklemiştir (1936: 53-54, 79). Türk atasözlerinde genel olarak görülen kelime başı uyak, kelime tekrarları gibi özelliklere Uygur atasözlerinde de rastlanmaktadır. "Erdemli kişi erd(i)ni birle tüz ol / erdemsiz kişi etük içinde ulyak birle tüz ol" (erdemli kişi inci / erdemsiz kişi çizme içinde taban), "İt karı bolsa, yatıp ürür" (İt yaşlansa yatıp havlar) (1936: 53-54) gibi. Çoğu manzumdur (bk. Zieme 1985: 283).

Bu yazıda Eski Uygur dönemi metnlerinin ve bu metinlerle ilgili mevcut kaynakların yardımıyla Uygur nesri hakkındaki bilgiler bir araya getirilmiştir. Azımsanamayacak sayıdaki eserin edebî açıdan ayrıntılı olarak değerlendirildiği ön çalışmaların yetersizliği, bu tür bir değerlendirme yazısından beklenen yargıları zaman zaman imkânsız kılmaktadır. Küçümsenemeyecek bir süre varlığını devam ettiren bu edebî geleneğin, sonraki dönemlerin edebiyatına ve bu arada 13. yüzyıldan itibaren Anadolu'da gelişen edebiyata herhangi bir etkisinin olup olmadığı, varsa bunların neler olduğu da ayrıca araştırılması gereken bir konu olarak karşımızda durmaktadır.

Kaynakça

- Adam, Volker, J. P. Laut, A. Weiss (2000), *Bibliographie alttürkischer Studien, Nebst einem Anhang: Alphabetisches Siglenverzeichnis zu Klaus Röhrborn: Uigurisches Wörterbuch, Lieferung 1-6* (1977-1998), Wiesbaden: Harrassowitz.
- Asmussen, J. P. (1965), *Xuastvanifi, Studies in Manichaeism*, Copenhagen.
- Bang, Willi, Annemaria von Gabain (1929a), *Türkische Turfan-Texte I*, Berlin: Akademie Verlag.
- Bang, Willi, Annemaria von Gabain (1929b), *Türkische Turfan-Texte II*, Berlin: Akademie Verlag.
- Bang, W. (1931), "Türkische Bruchstücke einer nestorianischen Georgspassion", *Muséon*, 41: 75.
- Bang, Willi, Annemaria von Gabain, Gabdullin R. Rachmati (1934), *Türkische Turfan-Texte VI. Das buddhistische Sutra Säkiz yükmäk*, SPAW, 93-192.
- Baruteu, F. Sema (1990), "Abhidharmakośabhāṣyatikā-tattvārtha-nāma'nın Eski Uyğurca Tercümesinden Bir Parça", *AÜ DTCF Dergisi*, 34: 11-25.
- Baruteu Özönder, F. Sema (1998), *Üç itigisler, Giriş - Metin - Tercüme - Notlar - İndeks, XXX Levha*, Ankara: TDK Yay.
- Berta, Árpád (2004), *Szavaimat Jól Halljátok..., A Türk és Uygur Rovásírásos Emlékek Kritikai Kiadása*, Szeged: Jatepress.
- Caferoglu, Ahmet (1984), *Türk Dili Tarihi*, İstanbul, Enderun.
- Çağatay, Saadet (1977), *Türk Lehçeleri Örnekleri, VIII. Yüzyıldan XVIII. Yüzyıla Kadar Yazı Dili*, Ankara: AÜ DTCF Yay.
- Elverskog, Johan (1997), *Uygur Buddhist Literature*, (Silk Road Studies I), Turnhout.
- Ercilasun, Ahmet B. (1985), "Uygur Edebiyatı", *Başlangıcından Günümüze Kadar Büyük Türk Klasikleri*, t. c., İstanbul: Ötüken, s. 79-113.
- Ercilasun, Ahmet B. (2004), *Türk Dili Tarihi*, Ankara: Akçağ yay.
- Gabain, Annemaria v. (1931), *F. W. K. Müllers Uigurica IV.*, Berlin: Akademie Verlag.
- Gabain, Annemaria v. (1961), *Das Uigurische Königreich von Chotscho 850-1250*, Berlin.
- Gabain, Annemaria v. (1964), "Die alttürkische Literatur", *PhTh II*, Wiesbaden: Steiner Verlag, 211-243.
- Gebauer, Friedmar, Peter Zieme (1970), "Uigurische Pañcatantra-Fragmente", *Turcica*, 2: 32-70.
- Geng Shimin, Hans-Joachim Klimkeit, Jens Peter Laut (1998), *Eine buddhistische Apokalypse*, Wiesbaden: Westdeutscher Verlag.
- Geng Shimin, Jens Peter Laut, Georges-Jean Pinault (2004a), "Neue Ergebnisse der Maitrisimit-Forschung (I): Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, 154, 2004, s. 347-369.
- Geng Shimin, Jens Peter Laut, Georges-Jean Pinault (2004b), "Neue Ergebnisse der Maitrisimit-Forschung (II): Struktur und Inhalt des 26 Kapitels", *Studies on the inner Asian languages*, 19: 29-94.
- Golden, Peter (2002), *Türk Halkları Tarihine Giriş*, (çev. Osman Karatay), Ankara: KaraM.
- Hamilton, J. Russell (1998), *Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prens Masalının Uyğurcası*, (çev. İsmet Birkan, Ece Korkut), *Türk Dilleri Araştırmaları*, 11, Ankara: Simurg.
- Hamilton, J. (1986), *Manuscripts ouigours du IXe-Xe siècle de Touen-houang. Textes établis, traduits, et commentés par James Hamilton*, Tom I, II, (Fondation Singer-Polignac), Paris.
- Hazai, Georg, Peter Zieme (1971), *Fragmente der uigurischen Version des 'Jin'gan' mit den Gathas des Meister Fu*, Berliner-Turfan-Texte I, Berlin: Akademie Verlag.
- Himran, Sedat (1941), *Huastuanifi*, Ankara: TDK yay.
- Himran, Sedat (1945), *Çaştanı Bey Hikâyesi*, İstanbul: TDK yay.
- Kara, Georg, Peter Zieme (1976), *Fragmente tantrischer Werke in uigurischer Übersetzung*, Berliner-Turfan-Texte VII, Berlin: Akademie Verlag.
- Kara, Georg, Peter Zieme (1977), *Die uigurischen Übersetzungen des Guruyogas 'Tiefer Weg' von Sa-śkyā Pandita und des Manjustrinamasaṃgiti*, Berliner-Turfan-Texte VIII, Berlin: Akademie Verlag.

Kara, Georg, Peter Zieme (1978), *Ein uigurisches Totenbuch, Naropa's Lehre in uigurischer Übersetzung von vier tibetischen Traktaten nach der Sammelhandschrift aus Dunhuang* British Museum Or. 8212 (109), Budapest: Akademiai Kiado.

Kaya, Geval (1994), *Uygurca Altın Yarık, Giriş, Metin ve Dizin*, Ankara: TDK yay.

Laut, J. Peter (1993), "Jataka", *Enzyklopadie des Märchens: Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung*, yay. Rolf Wilhelm Brednich, Berlin - New York: de Gruyter, Bd. 7, s. 500-507.

Laut, J. Peter (2001), "Uigurische Sünden", *De Dunhuang à İstanbul: hommage à James Russell Hamilton*, Turnhout: Brepols, s. 127-148.

Laut, J. Peter (2002a), "Bibliographie alttürkischer Studien: Nachträge und Neuzugänge", *Ural-Altaische Jahrbücher N. F.* 17, 234-239.

Laut, J. Peter (2002b), "Die 'begangenen' und 'angehäuften' Sünden. Ein nur scheinbar verlorenes Fragment der Murtuker Handschrift der alttürkischen Maitrisimit", *Studien zum Gedenken an Hans-Joachim Klimkeit*, Wiesbaden: Harrassowitz, s. 165-174.

Le Coq (1919), *Türkische Manichaica aus Chotcho*. II. (Abhandlungen der preussischen Akademie der Wissenschaften, No. 3). Berlin.

Le Coq, A. von (1909), *Ein christliches und ein manichäisches Manuskriptfragment in türkischer Sprache aus Turfan*, SBAW 68, 1202-1218.

Le Coq, A. von (1911), *Türkische Manichaica aus Chotcho*. I. (Abhandlungen der preussischen Akademie der Wissenschaften, Anhang 6). Berlin.

Le Coq, A. von (1922), *Türkische Manichaica aus Chotcho* III. (Abhandlungen der preussischen Akademie der Wissenschaften), Berlin.

Le Coq, A. von (1922), *Türkische Manichaica aus Chotscho* III, (Abhandlungen der preussischen Akademie der Wissenschaften), Berlin.

Malov, Sergey Ye. (1951), *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti*, Moskva-Leningrad.

Müller, F. W. K. (1904), *Handschriftenreste in Estrangelo-Schrift aus Turfan* (Chinesisch-Turkistan II, Abhandlungen der preussischen Akademie der Wissenschaften), Berlin.

Orkun, Hüseyin N. (1940), *Prens Kalyanamkara et Papamkara Hikâyesinin Uyğurcası*, İstanbul: TDK yay.

Orkun, Hüseyin N. (1987), *Eski Türk Yazıtları*, Ankara: TDK yay.

Ölmez, Mehmet (1993), "Ein weiteres alttürkisches Pañcatantra-Fragment", *UAlb NF* 12: 179-191.

Ölmez, Mehmet (1997), "Kurzer Überblick über die Buddhistische-Übersetzungsliteratur in Alttürkisch (Eski Türkçe Budist Çeviri Edebiyatına Eleştirel Bir Bakış)", *Nevin Önerik Armağanı*, Ankara: Simurg, 225-256.

Rachmati, Gabdullin R. (1930), *Zur Heilkunde der Uiguren I*. SBAW, 451-473.

Rachmati, Gabdullin R. (1932), *Zur Heilkunde der Uiguren II*. SBAW, 401-448.

Rachmati, Gabdullin R. (1936), *Türkische Turfan-Texte VII*, Mit Sinologischen Anmerkungen von Dr. W. Eberhard. Berlin: Akademie Verlag.

Rásonyi, L. (1930), "Das uigurische Yosipas-Aesop-Fragment", *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher*, 7, 429-443.

Röhrborn, Klaus (1971), *Eine uigurische Totenmesse*, Berliner Turfan-Texte II. Berlin: Akademie Verlag.

Röhrborn, Klaus (1994), "Die alttürkische Maitrisimit - Textbuch für theatralische Darstellungen?", *Memoriae Munusculum, Gedenkband für Annemarie v. Gabain*. Hrsgg. von. Klaus Röhrborn und Wolfgang Veenker, Wiesbaden: Harrassowitz, s. 99-103.

Röhrborn, Klaus (1996), *Xuanzangs Leben und Werk. Teil 5. Die Alttürkische Xuanzang-Biographie VIII. Na der Handschrift von Paris, Peking und St. Petersburg sowie nach dem Transkript von Annemarie v. Gabain*. Herausgegeben, übersetzt und kommentiert von Klaus Röhrborn, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag. (Veröffentlichungen der Societas uralo-Altaica, Band 34.)

Röhrborn, Klaus (1998), "Sinhko Sali und die Organisation der Übersetzungstätigkeit bei der Uiguren." *Turkologie heute - Tradition und Perspektive. Materialien der dritten Deutschen Turkologen-Konferenz, Leipzig, 4.-7. Oktober 1994*, yay. Nurettin Demir, Erika Taube, Wiesbaden: Harrassowitz, s. 255-260.

- Yamada, Nobuo (1993), *Sammlung Uigurischer Kontrakte*, 1 Bände, Uygur von Juten Oda ve digerleri, Berlin - Osaka: Osaka University Press.
- Scharlipp, Wolfgang E. (1980), "Kurzer Überblick über die buddhistische Literatur der Türken", *Materialia Turcica* 6: 37-53.
- Scharlipp, Wolfgang E. (1992), *Die Frühen Türken in Zentral-Asien, eine Einführung in ihre Geschichte und Kultur*, Darmstadt: Wiss. Buchges.
- Sertkaya, Osman F. (1986a), "Maitrisimit Nom Bitig", TDYB 1982-1983, 253-271.
- Sertkaya, Osman F. (1986b), "Maitrisimit Nom Bitig'in Hamı = Komul Yazması", TDYB 1982-1983, 274-280.
- Sertkaya, Osman F. (1986d), "Abidarim Konavardi Şastr", TDYB 1982-83, 247-251.
- Tekin, Şinasi (1960), *Uygurca Metinler I. Kuanşi im pusar (Ses İşiten İlâh). Vap hua ki atlıg nom çeçeki sudur (Saddharmapuñḍarika-sūtra)*, Erzurum: AÜ yay.
- Tekin, Şinasi (1962), "Mani Dininin Uygurlar Tarafından Devlet Dini Olarak Kabul Edilişinin 1200. Yıldönümü Dolayısı İle (762-1962)", TDYB 1962: 1-11.
- Tekin, Şinasi (1965), "Uygur Edebiyatının Meseleleri", TKA, II, sayı 1-2: 26-67.
- Tekin, Şinasi (1966), "Bemerkungen zur vorislamischen türkischen Literatur", *Cultura Turcica*, Volume III, Numerus 2, Ankara.
- Tekin, Şinasi (1970), *Abidarim Koşavardi Şastr*, Sources of Oriental Languages and Literature, Turkic Sources, New-York: Garland Publishing.
- Tekin, Şinasi (1976), *Uygurca Metinler II, Maytrisimit*, Ankara: AÜ yay.
- Tekin, Şinasi (1980), *Maitrisimit nom bitig. Die uigurischen Übersetzung eines Werkes der buddhistischen Vaibhasika-Schule*, Berliner Turfan-Texte IX, 2 vols. Berlin: Akademie Verlag.
- Tekin, Şinasi (1993), *Kuanşi İm Pusar, Uygurca Metinler I*, Ankara: TDK Yay.
- Tekin, Talat (1993), *İrk Bitig: The Book of Omens*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Tekin, Talat (1997), *Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı*, Ankara: Simurg.
- Tekin, Talat (2004a), "İpek Yolu'ndan Bin Yıllık Türkçe Mektuplar", *Makaleler II, Tarihi Türk Yazı Dilleri*, Ankara: Öncü, 289-299.
- Tekin, Talat (2004b), "Türkçe En Eski Dava Dilekçesi", *Makaleler II, Tarihi Türk Yazı Dilleri*, Ankara: Öncü, 308-313.
- Tekin, Talat (2004c), *İrk Bitig, Eski Uygurca Fal Kitabı*, Türk Dili Tarihinin Temel Sorunları 1, yay. N. Demir, E. Yılmaz, Ankara: Öncü.
- Tekin, Talat (2004d), "James Hamilton, *Manuscripts ouïgours du IXe-Xe siècle de Touen-houang. Textes établis, traduits, et commentés par James Hamilton, Tom I, II*, Fondation Singer-Polignac, Paris 1986", *Makaleler II, Tarihi Türk Yazı Dilleri*, Ankara: Öncü, s. 300-307.
- Tekin, Talat (2004e), "The Tariat (Terkhin) Inscription", *Makaleler II, Tarihi Türk Yazı Dilleri*, Ankara: Öncü, s. 123-154.
- Tekin, Talat (2004f), "Kuzey Moğolistan'da Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi", *Makaleler II, Tarihi Türk Yazı Dilleri*, Ankara: Öncü, s. 170-226.
- Tezcan, Semih (1974), *Das uigurische Insadi-Sūtra*, Berliner Turfan-Texte III, Berlin: Akademie Verlag.
- Tezcan, Semih (1978), "En Eski Türk Dili ve Yazımı", *Bilim, Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*, 271-323, Ankara, TTK Yay.
- Tezcan, Semih (1984), "Uygur Edebiyatı", *Türk Ansiklopedisi*, c. 33, Ankara, 126-131.
- Tezcan, Semih, Peter Zieme (1971), *Uigurische Brieffragmente*, Studia Turcica, Budapest, s. 451-460.
- Zieme, P. (1968), "Die türkischen Yosīpas-Fragmente", MIO 14, 45-67.
- Zieme, Peter (1975), *Manichäische türkische Texte*, Berliner Turfan-Texte V, Akademie der Wissenschaften der DDR, Berlin: Akademie Verlag.
- Zieme, Peter (1985), "Uygurların Dindışı Edebiyatı Üzerine Birkaç Not", *Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi*, İstanbul 23-28 Eylül, Tebliğler, I Türk Dili, c. 1, 283-288.
- Wilkins, Jens (2003), *Altürkische Handschriften: Teil 9, Buddhistische Beichttexte*, Stuttgart: Steiner.

Doğu Avrupa'da Türk dilinin izleri

Emine Yılmaz

DOĞU Avrupa'da Genel Türkçeden farklı bir Türk dilinin ve —varsa eğer— buna bağlı bir edebiyatın tartışılması, dil verilerinin çok az oluşu ve edebi değer taşımamaları nedeniyle, pek çok ön kabulü ve soruyu beraberinde getirir ve Türkoloji çalışmalarının bugün gelmiş olduğu noktada ancak bir 'çalışma var-sayımı' olarak değer taşır.

Öncelikle tartışılması gereken konu, bir z/ş dili olan Genel Türkçeden r/l karşıtlığı ile ayrılan bir başka Türkçenin nasıl adlandırılacağıdır. En azından Türkiye Türkolojisi geleneğinde, Batı Türkçesi ile Oğuz grubu (ve kimi zaman Kıpçak grubu), Doğu Türkçesi terimi ile de Çağataycanın devamı olan çağdaş Türk dilleri belirtilir. Ancak, Türk dili dünyası, Çuvaşçayı da içine alacak şekilde genişletildiğinde, Batı Türkçesi terimi bugün bir r/l dili olan ve bu özelliğiyle Bulgar Türkçesinin tek temsilcisi olan Çuvaşçayı gösterir ve doğal olarak diğer Türk dillerinin tümü z/ş özelliği taşımalarıyla Doğu Türkçesi (Genel Türkçe) içinde yer alır. Genel Türkçenin dışında kalan bu Türkçe için literatürde rastlanan yaygın bir adlandırma da Bulgar Türkçesi olmakla birlikte, tarihsel olarak yalnız Tuna ve Volga Bulgarlarının diline, günümüzde de Bulgar adı taşımak dışında Türk dünyası ile ilgili olmayan bir halka gönderme yaptığı için yeterince açık değildir. Bu yazı için seçilmiş olan *Doğu Avrupa'da Türk Dilinin İzleri* başlığı da, bir terim önerisi olmayıp, r/l dili konuşan ve konuştukları varsayılan Türk halklarını, coğrafyalarını ortak payda sayarak ifade etmek amacını taşır.

Diğer ön kabullerimizin çoğu Hsiung-nular ve Hunların etnik ve dilsel kimlikleriyle ilgilidir. Çin'in kuzeyinde bir devlet kurarak MÖ. 209 yılından itibaren, yani Mao-Tun'un kağan oluşuyla birlikte Çinli tarihçilerin dikkatini çekmeye başlayan Hsiung-nuların Hunların atası olduğu görüşü genelde kabul edilmiş olsa bile hâlâ tartışma konusudur. Örneğin Golden'a göre bunlar "Baykal ötesi bölgesi ve Moğolistan'ın biraz Avrupai karışımı olan Moğolsu